

РОЛЬ ДЕРЖАВИ В УДОСКОНАЛЕННІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Анотація. Досліджено нормативно-правові акти, що формували організаційну структуру сільського господарства. Визначено роль соціальних чинників у формуванні та функціонуванні сільськогосподарських підприємств різних організаційних форм.

Аннотация. Исследованы нормативно-правовые акты, которые формировали организационную структуру сельского хозяйства. Определена роль социальных факторов в формировании и функционировании сельскохозяйственных предприятий разных организационных форм.

Annotation. Normatively-legal acts which formed the organizational structure of agriculture are explored. The role of social factors is certain in forming and functioning of agricultural enterprises of different organizational forms.

Постановка проблеми. Реформування аграрного сектора економіки на ринкових засадах сприяє урізноманітненню форм організації сільськогосподарського виробництва, відкриває можливості ефективнішого використання людського потенціалу його розвитку, але й вимагає забезпечення повноцінного відтворення цього потенціалу. На жаль, економічна криза, яка супроводжувалась значним зниженням рівня життя сільського населення, недостатня соціальна спрямованість аграрних трансформацій і організаційно-економічних механізмів функціонування аграрного сектора не дали можливості соціальним чинникам достатньо проявитись ні у формуванні нової організаційної структури сільського господарства, ні у підвищенні його ефективності. Зважаючи ж на визначну роль цих чинників у становленні конкурентоспроможного аграрного сектора, дослідження проблем їх формування і використання є важливим завданням аграрної економічної науки.

Аналіз останніх наукових досліджень. Теоретичні та практичні аспекти проблеми формування та подальшого функціонування національного продовольчого ринку та джерела його товарного забезпечення – аграрної сфери досліджуються у працях вітчизняних та зарубіжних економістів: Андрійчука В.Г., Бакая С.С., Бойка В.І., Босолда М., Брингезі С., Варлея Т., Власова В.І., Гайгера М., Губенка В.І., Губського Б.В., Джоахіма А., Дмитрука Б.П., Еусебіо М., Крисального О.В., Лінвуда Т., Лобаса М.Г., Людвіга Штріве, Маліка М.Й., Макаренка П.М., Павлова В.І., Прусса Х., Рабштини В.М., Саблука П.Т., Сакса Д., Сахацького М.П., Стейнінгера К., Тангермана С., Тімоті Дж., Фармера К., Шпичака О.М., Ш. Крамона-Таубаделя, Ярошенка С.П. та ін.

Постановка завдання:

– дослідити нормативно-правові акти, що формували організаційну структуру сільського господарства;

– дослідити роль соціальних чинників у формуванні та функціонуванні сільськогосподарських підприємств різних організаційних форм.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сільського господарства України має глибоке історичне коріння. Після відміни кріпосного права у 1861 р. значного розвитку зазнають селянські господарства, що функціонували на приватній основі. Але основою сільськогосподарського виробництва за розмірами земельних угідь залишаються землі общин. На кінець XIX ст. сформувався дисбаланс у рівнях розвитку промисловості, транспорту, торгівлі та сільського господарства. Однією з головних перепон розвитку аграрного виробництва виявилась общинна форма ведення сільського господарства. Тому було вжито ряду заходів зокрема й на законодавчому рівні, якими створювалась можливість виходу з общини і переселення селян на хутори, зміцнювався Селянський банк та вводився новий землеустрій (1910-1911 рр.). Це сприяло інтенсивному розвитку сільського господарства.

Селяни, реалізуючи право вільного виходу з общини, отримували землю без викупних платежів, а також вільні казенні землі. Результатом столипінської реформи було те, що в товарообіг включалися значні земельні масиви, розширювався ринок робочої сили; швидкими темпами розвиваються селянські господарства підприємницького типу. Після столипінської реформи дохід від сільськогосподарського виробництва поступав переважно селянським господарствам, у яких був сконцентрований основний ресурсний потенціал. У цей період дані господарства домінують над поміщицькими, в яких сільськогосподарське виробництво здійснювалося на базі оренди землі або найманої праці. Працелюбство, ощадливість, бережливість, відсутність крадіжок та навмисного псування майна обумовлювали те, що селянські господарства витіснили поміщицькі зі сфери сільськогосподарського виробництва. Але дана реформа не мала логічного завершення, оскільки П.А. Століпін загинув, а в країні розпочалася перша світова війна.

Система аграрного виробництва існувала в Україні до кінця 80-х років. Колгоспи і радгоспи не проявили достатньої пристосованості до ринкових умов. Їх організаційно-виробнича структура і система внутрігосподарського управління не забезпечували ефективного стимулювання працівників, тому загострення кризових явищ в умовах демократизації суспільних процесів поставило завдання реформування суспільного сектора.

Новітні трансформації організаційної структури сільського господарства розпочалися відразу після проголошення самостійності

України. Дослідники виділяють у цьому процесі два етапи: перший – до 1999, другий після 1999 року [2, с. 56; 7, с. 105]. Разом із цим і на першому етапі події розвивалися в певній послідовності. Основи аграрної політики в Україні були сформульовані у Декларації про суверенітет України (липень 1990 р.) і Законі України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України” (жовтень 1990 р.).

В період проведення аграрних перетворень насамперед здійснено ряд заходів, спрямованих на формування земельних відносин ринкового типу. Даний процес було започатковано прийняттям Верховною Радою України Земельного Кодексу (грудень 1990 р.) і постанови “Про земельну реформу” (березень 1991 р.). Законодавчими актами встановлено, що земельна реформа “є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв’язку з переходом економіки держави до ринкових відносин” [5]. Завдання земельних перетворень полягало в перерозподілі земель з одночасним наданням їх у власність громадян і юридичних осіб з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання та охорони земель. Земельна реформа здійснювалася поетапно і складалася з роздержавлення і приватизації земель; паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність сільськогосподарських підприємств; реструктуризації суб’єктів господарювання у нові організаційні формування.

Роздержавлення і приватизація земель сільськогосподарських підприємств та організацій було першим етапом земельної реформи. Суть роздержавлення земель полягає в тому, що земельні ділянки сільськогосподарських підприємств та організацій передаються у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, акціонерним товариствам, в т. ч. створеним на базі радгоспів, або у власність громадян у порядку, встановленому в ст. 17 Земельного кодексу України, і видаються Державні акти на право колективної власності на землю, на право постійного користування землею, на право приватної власності на землю.

Приватизація сільськогосподарських угідь здійснювалася двома шляхами. Держава започаткувала передачу громадянам у приватну власність сільськогосподарських угідь для ведення особистого селянського господарства та в приватну власність і користування для ведення фермерського господарства із земель запасу та земель резервного фонду. Також держава ініціювала здійснення комплексу заходів з наданням суб’єктам колективних сільськогосподарських підприємств статусу власників земель, що знаходилися в користуванні цих підприємств. Приватизація здійснюється шляхом безплатної передачі земель, які

знаходилися в державній власності, селянам, а також через створення недержавних сільськогосподарських підприємств.

Відсутність економічного інтересу у сільськогосподарських товаровиробників та належного господарського механізму використання земель призвели свого часу до відчуження селянина від землі. Це викликало необхідність проведення земельної реформи. У той час в Україні існувала лише державна форма власності, тому до січня 1992 р. земельна реформа спрямувалась на інвентаризацію земель і перерозподіл земельного фонду для задоволення потреб у землі відповідно до норм Земельного Кодексу. Норми землекористування громадян було істотно збільшено, запроваджено оренду землі, фермерство, введено нові категорії земель: природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

У процесі паювання земель 2,7 млн членів КСП отримали сертифікати на право на земельну частку [4, с. 228]. У 1992 році громадянам було видано 6692 державних актів на право приватної власності на землю. Із прийняттям 26 грудня 1992 року Кабінетом Міністрів України Декрету “Про приватизацію земельних ділянок” процес приватизації значно прискорився, і протягом наступних років чисельність таких, що стали власниками земельних ділянок, зросла з 2,5 млн у 1993 році до 12,0 млн громадян у 2001 році [5, с. 31]. Згідно з Указом Президента земля могла стати об’єктом купівлі-продажу, дарування, успадкування, застави, але механізму законної реалізації даного права створено не було.

Паювання земель проводилося визначенням земельної частки у колективній власності на землю кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, господарського товариства без виділення земельної ділянки в натурі (на місцевості). Право на земельну частку мали члени вказаних сільськогосподарських підприємств, у т.ч. пенсіонери, які раніше працювали в них і залишалися їх членами, відповідно до списку, що додавався до державного акту на право колективної власності на землю. Кожний член сільськогосподарського підприємства повинен був отримати сертифікат на право земельної частки. Селянин отримував статус власника з правом отримання доходів не лише відповідно до своєї праці, а й до розміру земельно-пайового внеску у колективне господарство. Він міг у будь-який момент вийти з нього зі своїм паєм.

Прийняттям Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (грудень 1999 р.) [1, с. 30] було проголошено курс на реструктуризацію колективних сільськогосподарських підприємств у господарські формування ринкового типу, що здійснюють свою діяльність на основі приватної власності. Даним Указом було рекомендовано всім колективним сільськогосподарським підприємствам (у т.ч. і створеним на базі

радгоспів) реорганізуватися в традиційні підприємницькі структури і завершити даний процес у квітні 2000 р., а державним органам влади на місцях було доручено забезпечити організаційну і консультативну допомогу господарствам у справі проведення ними реорганізації.

З метою спрощення процесу формування земельних ділянок новими організаційними структурами Указом передбачалась можливість виділення земельних часток групам їх власників єдиними земельними масивами без визначення часток на місцевості, але зі зберіганням права на це. Крім того, було зазначено, що сертифікат на право на земельну частку є правовстановлюючим документом, що засвідчує “право володіння, користування і розпорядження” зазначеною в ньому земельною часткою без виділення її в натурі. Цими положеннями було створено можливість формування підприємницькими структурами, що організовувалися на базі колективних сільськогосподарських підприємств, земельних ділянок шляхом оренди земельних часток членів вище згаданих підприємств без виділення часток у натурі й уникнення таким шляхом парцеляції земельних масивів, що склалися за колгоспно-радгоспної системи.

Згідно із статистичними даними більшу частину земельних і майнових паїв селяни передали в оренду новоствореним сільськогосподарським підприємствам. Проте поза увагою залишилося питання зайнятості селян-орендодавців. Адже в процесі зміни форм власності та господарювання трудові відносини виявились відокремленими від відносин власності. Власники земельних паїв у своїй більшості не стали засновниками новостворених підприємств, а тому їхнє працевлаштування в них не гарантоване. У більшості таких сільськогосподарських підприємств селяни-орендодавці можуть працювати лише за наймом і при наявності вакансій. Саме в пошуках можливостей зайнятості та одержання доходів селяни почали стрімко розширювати сферу особистого господарювання.

У процесі реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств було створено господарські товариства, сільськогосподарські кооперативи, приватно-орендні підприємства та інші господарські формування. Фермерські господарства створювали не всі працівники у яких виникало дане бажання. Це відбувалося з ряду причин: через перешкоди з боку керівників колективних сільськогосподарських підприємств; відсутність власного капіталу на придбання необхідних засобів виробництва; відсутність можливостей у державі в наданні відповідної допомоги на здійснення даних заходів.

Головною ознакою подальшої трансформації організаційної структури сільського господарства у 2001-2004 рр. стало зменшення кількості сільськогосподарських виробничих кооперативів і збільшення кількості господарських товариств та приватно-орендних підприємств, а також зростання числа особистих селянських господарств, які приєднали виділені в натурі земельні паї своїх членів. Як зазначає ряд дослідників,

певну роль у цьому відігравали адміністративні ознаки, які вважали сільськогосподарські виробничі кооперативи прямими “спадкоємцями по духу” КСП і колгоспів і спонукали їх керівників до зміни форми господарювання.

Домінуючою організаційною формою сільськогосподарських підприємств нині є господарські товариства, серед яких переважають товариства з обмеженою відповідальністю. Зазвичай, господарські товариства створювалися спеціалістами колишніх КСП, які перебирали на себе відповідальність за результати господарської діяльності, тому вони мають невелику кількість засновників – від 2 до 10 осіб. Невелика кількість господарських товариств функціонує у формі акціонерних товариств. Відкриті акціонерні товариства – це переважно приватизовані державні підприємства. У процесі сертифікатної приватизації їх акціонерами ставали юридичні і фізичні особи із різних регіонів України. Зовнішні акціонери формально володіють майном підприємства, однак не землі, яка належить працівникам колишнього підприємства. Незначна кількість акціонерних товариств є закритими: вони створювалися з метою повного контролю менеджерів за господарською діяльністю. Багато вітчизняних економістів, базуючись на досвіді інших країн, вважають кооперативи перехідною формою господарювання, що згодом трансформується в самостійні приватні одиниці. На відміну від акціонерних товариств, членам кооперативів законодавчо гарантована можливість одержати земельні і майнові паї при виході з підприємства [3, с. 106].

Сільськогосподарські виробничі кооперативи в аграрному секторі економіки не є новиною. Кооперативи найбільше приваблюють селян, оскільки дана форма має значну кількість переваг, порівняно з іншими суб'єктами господарювання. Це участь в управлінні господарством, можливість вибору керівника, доступ до інформації, яка дає повну уяву про діяльність кооперативу, рівність усіх членів підприємства щодо забезпечення працею відповідно до фаху, кваліфікації тощо, високий рівень соціальної захищеності. Сільськогосподарські виробничі кооперативи, як і господарські товариства, як юридичні особи, власної землі не мають. Їх земельні ділянки сформовані шляхом оренди земельних часток як засновників, так і у тих власників, які не стали засновниками даних сільськогосподарських підприємств [8, с. 89].

Зрушення в організаційній структурі сільськогосподарських підприємств, які відбулися в Україні в цілому, простежуються і в більшості регіонів: збільшення кількості господарських товариств і приватних сільськогосподарських підприємств у 2007 р. порівняно з 2000 р. та зменшення кількості сільськогосподарських виробничих кооперативів. Проте залежності структури сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання від природно-кліматичних умов не простежується. Водночас спостерігається певна

залежність від цих умов розмірів сільськогосподарських підприємств усіх організаційно-правових форм господарювання. Найбільшими за площею використовуваних сільськогосподарських угідь є сільськогосподарські підприємства регіонів, розташованих у східній, південно-східній і південній частинах України, а найменшими - відповідно, у центральній, західній і північній. Така ситуація не пов'язана з процесами реорганізації КСП. Вона існувала до здійснюваних трансформувальних і зумовлена природними особливостями територіального розташування у регіонах земельних масивів сільськогосподарського призначення та особливостями сформованої сільської поселенської мережі.

В організаційній структурі сільського господарства помітне місце займають фермерські господарства. Відповідно до Закону України "Про фермерські господарства" членами даного господарства можуть бути подружжя, їхні батьки, діти (віком від 14 р.), інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства. Головою даного господарства є його засновник або визначена в Статуті особа. Громадяни, що створили фермерське господарство, мають право облаштувати постійне місце проживання в тій частині наданої для ведення фермерського господарства земельної ділянки, з якої забезпечується зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства. Земельні ділянки для ведення фермерських господарств надаються громадянам єдиним масивом з розташованими на них водними джерелами та лісовими угіддями, наближеними до існуючих шляхів, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем тощо.

В Україні виникнення перших фермерських господарств на початку 90-х років стало реалізацією одного із елементів аграрної реформи. Розвиток даних господарств в державі не самоціль, не бажання бути схожим на інших, а вимога, зумовлена входженням економіки України в ринкове середовище. Останнім часом розвиток фермерства загальмував. Передчасне згортання державної участі в становленні фермерства, послаблення державних організаційно-контролюючих функцій щодо реформування аграрного сектора, істотно вплинуло на зменшення темпів росту фермерських господарств.

Вагомою складовою організаційної структури сучасного сільського господарства є сектор господарств населення, в якому провідна роль належить особистим селянським господарствам.

Особисте селянське господарство – різновид сімейної форми господарювання. Особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг

з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Для них характерні такі елементи організації праці, як стабільність колективу, сімейна спадкоємність, самоорганізація, професійна універсальність дорослих членів сім'ї та їх взаємозамінність. Фактори відіграють ключову роль у постійному відновленні процесу виробництва в цих господарствах. У даний час вони виявилися найбільш стабільним сектором в аграрному виробництві і навіть збільшили обсяги виробництва [6, с. 185]. Основним мотивом, який визначає розвиток таких господарств, є необхідність забезпечення сімей продуктами харчування. Однак в сучасних умовах зростає й товарне значення особистих господарств. Необхідність задовольняти споживчі потреби сім'ї призводить до великої зацікавленості власників особистих селянських господарств у результатах своєї праці. Цей факт і невеликі розміри земельних ділянок сприяють більш пильному догляду за рослинами та худобою, а тому – і кращим показникам урожайності та продуктивності в порівнянні до сільськогосподарських підприємств.

Особисті селянські господарства є масовою, динамічною і гнучкою формою господарювання, демонструють пристосованість до сучасних складних економічних умов. Збільшуючи виробництво молока і м'яса, селянські сім'ї намагаються забезпечити себе продовольчими продуктами власного виробництва, компенсувати втрати від зменшення заробітків на основних місцях роботи.

Організаційна структура сільського господарства України, яка функціонує в даний час, має більше можливостей для ефективного використання трудового, поселенського потенціалу аграрного сектора. Сільські жителі, які становлять основу трудового потенціалу сільського господарства, зайняті й в інших галузях виробництва матеріальних і духовних благ як безпосередньо в сільській місцевості, так і в міських поселеннях (маятникові мігранти).. Глобальною тенденцією економічного розвитку є зменшення частки сільських жителів, зайнятих у сільському господарстві, і збільшення зайнятих в інших видах економічної діяльності, особливо у сфері послуг.

Важливою особливістю сільського населення, як соціального та трудового ресурсу, є розміщення його на території – розселення. Сільське розселення протягом тривалого часу формувалося таким чином, щоб забезпечити обслуговування жителями кожного поселення прилеглої території, раціональне використання природних, насамперед земельних ресурсів. Водночас у зазначених поселеннях здійснювалося відтворення населення, нагромаджувалися різноманітні засоби, необхідні для життєдіяльності людей. Види і характер сільського розселення змінювалися із розвитком продуктивних сил суспільства, вдосконаленням техніко-технологічних основ і форм організації аграрного виробництва тощо. Правда, трансформація розселення – надто інерційний процес; він, як правило, значно відстає від змін у виробництві. Проте інколи, набравши

високих темпів, розвивається уже не в інтересах виробництва, а тим більше – суспільства. Подібне, на нашу думку, має місце на нинішньому етапі розвитку аграрного сектора економіки.

У незадовільному стані залишаються інфраструктурні ресурси відтворення сільського населення. Це зумовлено нестачею коштів у місцевих бюджетах для забезпечення нормального функціонування закладів соціально-культурного призначення, різким зменшенням підтримки цих закладів сільськогосподарськими підприємствами, практичним припиненням державного фінансування розвитку сільської соціальної інфраструктури, низьким попитом населення на платні послуги. Натомість введення в дію нових установ і підприємств соціальної сфери є надто рідкісним явищем. Єдине, що ще утримується на певному рівні – це будівництво газопроводів і газопровідних мереж.

Щоб подолати кризову ситуацію в соціальній інфраструктурі села, що створює сприятливі умови для відтворення трудоресурсного потенціалу аграрного виробництва і його ефективного використання, необхідно, насамперед, усунути ті причини, що зумовили занепад зазначеної інфраструктури. Головною причиною є скорочення ресурсного забезпечення функціонування та розвитку такої інфраструктури в сільській місцевості. Підприємства і організації, завданням яких є надання різноманітних послуг сільському населенню відчують гострий дефіцит коштів. Бюджетні асигнування на утримання закладів соціального призначення недостатні для забезпечення їх нормальної діяльності, що спонукає місцеві органи виконавчої влади до постійної “раціоналізації мережі” цих закладів. Зменшення державної підтримки зумовило також різке скорочення обсягів будівництва інфраструктурних об’єктів. Відшкодування витрат суб’єктів господарювання на будівництво об’єктів інфраструктури припинилося у 2000 р.; державні капітальні вкладення виділяються посередньо і у мізерних обсягах. Практично зруйновано організаційний механізм державного інвестування розвитку соціальної інфраструктури села через органи управління аграрним сектором. Для забезпечення нормальної діяльності закладів соціально-культурного призначення на селі не обійтись без вдосконалення міжбюджетних відносин, спрямування до місцевих бюджетів фінансових ресурсів у таких обсягах, які покривали б видатки не лише на заробітну плату і оплату комунальних продуктів, але й на всі інші потреби. Це вимагає внесення змін до бюджетного і податкового законодавства, зміни Формули розподілу міжбюджетних трансфертів між державним і місцевими бюджетами. Значних коштів потребують і заходи щодо поліпшення умов надання освітніх, медичних, культурно-освітніх та інших послуг, підвищення їх якості, що необхідно здійснити у найближчі 5-7 років, і частина яких також повинна фінансуватись із місцевих бюджетів.

Найголовніший із зазначених заходів – оснащення закладів освіти, охорони здоров’я, культури новітнім устаткуванням і обладнанням.

Наступний – організація регулярного підвезення учнів і педагогічних працівників до шкіл (програма “Шкільний автобус”), придбання для сільських закладів охорони здоров’я спеціальних і санітарних автомобілів, а центральних районних лікарень – автомобілів швидкої медичної допомоги. Потрібно також забезпечити заклади соціально-культурного призначення сучасними засобами зв’язку. Розв’язання зазначених та інших завдань вимагає вдосконалення системи державного регулювання соціального розвитку села.

Висновки. Таким чином, соціальне середовище функціонування суб’єктів господарювання в сільському господарстві є сукупність зовнішніх чинників і умов, пов’язаних із формуванням, відтворенням та використанням трудового потенціалу галузі, які в кінцевому підсумку впливають на результати діяльності господарюючих суб’єктів. Чинниками соціального середовища функціонування сільськогосподарських підприємств виступають: населення (жителі села), яке з кожним роком зменшується за рахунок депопуляції та його міграції до міст чи за кордон; населені пункти, які є територіальними осередками розміщення продуктивних сил, середовищем відтворення населення, трудових ресурсів; соціальна інфраструктура села як сукупність організацій та підприємств, що забезпечують сприятливі умови відтворення трудового потенціалу.

Використані джерела інформації:

1. Болгарова Н.К. Розвиток земельних відносин на сучасному етапі // Економіка АПК. – 2006. – №2. – С. 29-33.
2. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.
3. Міщенко Н.М., Гуменюк К.В. Економічна ефективність реформованих сільськогосподарських підприємств в Україні // Економіка і прогнозування: науково-аналітичний журнал. – 2006. – №1. – С. 104-131.
4. Могильний О.М. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 430 с.
5. Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” // Земельні відносини в Україні: Законодавчі акти та нормативні документи. – К.: Урожай, 1998. – С. 252-254.
6. Романова Л.В. Становлення підприємництва в сільському господарстві. – К.: ДОП ІАЕ УААН, 1997. – 272 с.
7. Удова Л.О. Організаційна структура сільського господарства та сільська поселенська мережа // Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конфер. “Розвиток дорадництва в аграрній сфері економіки”. – Тернопіль: ТАНГ, 2004. – С. 104-105.
8. Шубравська О.В. Аграрные преобразования в Украине // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. “Аграрная отрасль: социально-экономические и правовые проблемы становления и перспективы развития”. – Мн.: ГИУСТ БГУ, 2007. – С. 88-91.

Рецензент: Дацій О.І., д. е. н., професор.